

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2020, 24 (2): 789-806

Türkiye’de Ebû Hanîfe Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri

Theory on the Abû Hanîfa Literature in Turkey: A Criticism and A Theoretical Suggestion

Şaban Erdiç

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
Associate Professor, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Sociology of Religion
Sivas, Turkey

serdic07@hotmail.com orcid.org/0000-0001-9453-2072

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 12 July / Temmuz 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 11 December / Aralık 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 24 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 789-806

Cite as / Atıf: Erdiç, Şaban. “Türkiye’de Ebû Hanife Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri [Theory on the Abû Hanîfa Literature in Turkey: A Criticism and A Theoretical Suggestion]”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/2 (Aralık 2020): 789-806.

<https://doi.org/10.18505/cuid.768355>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Theory on the Abû Hanîfa Literature in Turkey: A Criticism and A Theoretical Suggestion

Abstract: Undoubtedly, Abû Hanîfa (d. 150/767) is one of the most important subjects affecting the development of Islamic thought for about thirteen centuries. Not only Islamic law; however, with his fundamental contributions to the doctrine, he continues to influence a very large environment in the Islamic geography today. In fact, this effect has been attractive enough to create a depth that permeates the daily lives of societies from economics to law, from education to health, beyond these mere theoretical and practical dimensions of religion. Essentially, the interpretation of Islam systematized by Abû Hanîfa in the context of a religious philosophy and method has been the subject of a heated discussion and evaluation under different Islamic paradigms since the very first time. Today, the issue has gained a different dimension in parallel with the increasing tensions in all aspects of the Islamic world. Apart from the interest shown to him in the context of organized religion, Abû Hanîfa has been a means of reaction to the Arab religion and politics attitude on the one hand, and on the other hand he has been made the object of conflict, harmony and incompatibilities in the context of modernization. The research is limited to studies conducted in Turkey between 2000 and 2020 years on Abû Hanîfa . The research is based on the assumption that these studies dealt with Abû Hanîfa almost completely detached from her sociological and historical personality and confronted with a theoretical problem. In the study, a theoretical analysis of the mentioned literature has been made and a theoretical proposal has been made for the studies in the field. With the research, it is aimed to make a theoretical contribution to the Abû Hanîfa literature. For this purpose, the general theoretical view of these studies is tried to be understood by scanning the books, articles and symposium papers covering these years. In this framework, some semantic packages that manifest themselves widely in the studies are determined, and thus the unchanging concrete reflections of the phenomenon problematized in the research are tried to be understood. The data in the study are evaluated in the context of phenomenological sociology of knowledge. From the earliest times to today, Abû Hanîfa is not only about the theological perception of people; besides, he has drawn an image surrounded by the limitations drawn by their socioeconomic, cultural, political and ideological circles. On the other hand, it can easily be seen that the approaches reflected in the literature about Abû Hanîfa , whether they come from the Hanafi school or have matured within another tradition of thought, are almost entirely shaped in a macro-theological, suprahistorical, universalist and nomothetic perspective. It can also be said that these studies have not attempted to open themselves up to new discussions in theoretical terms. In the years that were the subject of the research, Abû Hanîfa was the subject of periodicals and symposiums conducted within a program rather than copyrighted works. The literature, which is clearly observed to be confronted with a theological contraction, is progressing with a more doctrine debate today. It is understood that relatively less practical areas of discussion have emerged with the motive of responding to developments in the Islamic world and on a global scale, ignoring Abû Hanîfa 's sociological background. *Handing over to Abû Hanîfa, disciplinary populism, sectarian marginalization, romanticization and ideological commodification* are important meaning packages reflected in the literature. The main concern of all this semantic reality is to build an order based on the knowledge stock in the tradition against the breaks and traumas in the social structure. However, this approach to explain Abû Hanîfa has revealed some theoretical problems. In another respect, the perspectives that dominated the literature made such generalizing attitudes inevitable. As a result, with this theoretical point of view, Abû Hanîfa has been turned into a historical problem in related studies in general. Finally, in this study, a historical, idiographic perspective emphasizing the specificity to the social event is proposed for the literature of Abû Hanîfa. In this context, the article draws attention to the phenomenological sociology of knowledge that takes the understanding of each event in its own reality as opposed to macro approaches.

Keywords: Sociology of Religion, Abû Hanîfa, Theory, Sociology of Knowledge, Phenomenology.

Türkiye'de Ebû Hanîfe Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri

Öz: Şüphesiz Ebû Hanîfe yaklaşık (öl. 150/767) on üç asırdan beri İslam düşüncesinin gelişimini etkileyen en önemli öznelerden biridir. Sadece İslam hukukuna değil; bununla birlikte temelde doktrine yaptığı esaslı katkılarla o, bugün de İslam coğrafyasında çok geniş bir çevreyi etkilemeye devam etmektedir. Hatta bu etki dinin bu salt teorik ve pratik boyutlarının ötesinde toplumların iktisattan hukuka, eğitimden sağlığa bütün gündelik hayatlarına nüfuz eden bir derinlik yaratacak kadar çekici olmuştur. Esasen Ebû Hanîfe'nin dinî bir felsefe ve metot bağlamında sistemleştirdiği İslam yorumu, daha ilk zamandan beri farklı İslamî paradigmalarda altında hararetli bir tartışma ve değerlendirmenin konusu yapılmıştır. Bugün konu İslam dünyasında her bakımdan artan gerilimlere paralel olarak farklı bir boyut daha kazanmıştır. Örgütlü din bağlamında her zaman kendisine gösterilen ilgi bir tarafa Ebû Hanîfe uzun bir zaman diliminde bir taraftan Arap din ve siyaset tavrına tepkinin bir aracı yapılmışken diğer taraftan bugün de modernleşme bağlamındaki çatışma, uyum ve uyumsuzlukların nesnesi yapılmıştır. Aynı zamanda ilgili literatür yorumcularının epistemolojik çevrelere göre doğal olarak farklı Ebû Hanîfe tasavvurları inşa etmiştir. Dolayısıyla konu bugün gerek Ebû Hanîfe'nin kişiliği, tarihsel şartları, dinsel otoritesi, örgütlü din içindeki yeri ve gerekse gelişen yeni bilimsel paradigmalardan bakımından oldukça karmaşık ve sorunlu bir noktaya gelmiştir. Araştırma Ebû Hanîfe üzerine 2000 ile 2020 yılları arasında yapılan Türkiye ölçekli çalışmalarla sınırlandırılmıştır. Araştırma bu çalışmaların Ebû Hanîfe'yi neredeyse tamamen sosyolojik ve tarihi kişiliğinden kopuk ele alarak kuramsal bir sorunla karşı karşıya bıraktığı varsayımından yola çıkmıştır. Çalışmada söz konusu literatürün kuramsal bir analizi yapılmış ve alandaki çalışmalar için teorik bir öneride bulunulmuştur. Araştırma ile Ebû Hanîfe literatürüne kuramsal bir katkı sunmak hedeflenmiştir. Bu amaçla söz konusu yılları kapsayan kitap, makale ve sempozyum bildirileri taranarak bu çalışmaların genel kuramsal görünümü anlaşılmalı çalışılmıştır. Bu çerçevede çalışmalarda yaygın bir şekilde kendisini gösteren bazı anlam paketleri belirlenmiş ve böylece araştırmada problematize edilen olgunun öz ile ilgili değişmeyen somut yansımaları anlaşılmalı çalışılmıştır. Araştırmada veriler fenomenolojik bilgi sosyolojisi bağlamında bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ebû Hanîfe ilk dönemlerden bugüne kişilerin sadece teolojik algılama biçimleri ile değil; yanı sıra sosyoekonomik, kültürel, siyasi ve ideolojik çevrelerinin çizdiği sınırlılıklar ile de kuşatılmış bir görüntü çizmiştir. Öte yandan ister Hanefî ekol içinden gelsin ister başka düşünce geleneği içinde olgunlaşmış olsun Ebû Hanîfe ile ilgili literatüre yansıyan yaklaşımların neredeyse tamamen makro-teolojik, tarih-üstü, tümelci ve nomotetik bir bakış açısı içinde şekillendiği kolaylıkla görülebilir. Din biliminin Türkiye serüveninde kat ettiği yüzyıllık tecrübe düşünüldüğü zaman bu çalışmaların kuramsal anlamda henüz kendisini yeni tartışmalara açma gibi bir çaba içine girmediği de söylenebilir. Araştırma kapsamında Ebû Hanîfe, telif eserlerden daha çok süreli yayınlar ve bir program dâhilinde yürütülmüş sempozyumlarda konu edilmiştir. Açıkça teolojik bir daralma ile karşı karşıya olduğu gözlemlenen literatür bugün daha çok bir doktrin tartışması ile ilerlemektedir. Buna göre daha az orandaki pratik tartışma sahalarının -Ebû Hanîfe'nin sosyolojik zeminini göz ardı ederek- İslam dünyasındaki ve küresel ölçekteki gelişmelere bir cevap verme saikıyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. *Ebû Hanîfe'ye hakkını teslim etme, disipliner popülizm, mezhebî ab-solütizm, romantikleştirme ve ideolojik metalaştırma* bugünkü Ebû Hanîfe literatüründeki önemli anlamsal desenlerdir. Bütün bu anlamsal gerçekliğin temel kaygısı, toplumsal bünyede yaşanan kırılma ve travmalara karşı gelenekteki bilgi stoğundan hareketle bir düzen inşa etmektir. Fakat bu, Ebû Hanîfe'yi açıklama yaklaşımı kuramsal olarak birtakım sorunları da açığa çıkarmıştır. Neticede bu kuramsal bakış açısıyla Ebû Hanîfe genel olarak ilgili çalışmalarda tarihsel bir sorun haline getirilmiştir. Nihayet bu çalışmada Ebû Hanîfe literatürü için tarihselci, sosyal olaya özgünlüğü öne çıkararak, idiografik bir perspektif teklif edilmiştir. Bu çerçevede makale, makro yaklaşımların aksine her olayın kendi gerçekliğinde anlaşılmasını merkezine alan fenomenolojik bilgi sosyolojisine dikkat çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Ebû Hanîfe, Kuram, Bilgi Sosyolojisi, Fenomenoloji.

Giriş

Din bir taraftan sahip olduğu geniş semboller sistemi ve zengin anlam dünyası ile gündelik hayatın bireysel ve toplumsal bütün gerçekliğini anlama ve yorumlama konusunda kişilere kapsamlı bir referans çevresi sağlayarak toplumsal sistemin her alanında şu ya da bu şekilde etkilerde bulunurken diğer taraftan toplumsal bağlamı sebebiyle beşeri ve tarihsel bütün koşullardan etkilenen bir yapıya sahiptir. Dine toplumu her bakımdan bir düzene ulaştırmanın aracı olarak bakıldığında veya başka bir ifadeyle evrenin tek taraflı dinî bir yorumu yapılmak istendiğinde apriori ve makro-teolojik bakış açısından bu tavır, anlamlı ve hatta olması gereken bir durumdur. Öte yandan dinin bir yönüyle toplumsal şartların çıktısı olduğu veya tarihi ve toplumsal şartlardan etkilendiği gerçeği ise bu perspektif nazarından, *anlam* koruma içgüdüsüyle kolayca hazmedilir bir şey olmamıştır. Dinî gelenekteki bu köklü yaklaşım sorununa rağmen gerçek şu ki dinler her zaman bir toplum ve kültür zemininde doğmuş¹ ve varlıklarını buradaki sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi şartlar içinde sürdürmüşlerdir.

Benzer bir yaklaşım ve durum -buna olması gereken ile olan ilişkisi de denilebilir- dinin belli sosyolojik şartlarda ortaya çıkmış farklı yorumları için de geçerlidir. İslam özelinde kitabî dinin çok ayrıcalıklı bir siması olarak Ebû Hanîfe’nin belli bir aile karakteristiği, şehir ve epistemik grup temelinde² inşa ettiği akılcı ve dinamik din yorumu tartışmasız bir şekilde Müslüman toplumun iktisattan siyasete, aileden hukuka, dinden estetiğe bütün kurumsal yapısı üzerinde etkide bulunurken bu dinsel birikim ve anlama biçimi daha ilk dönemden itibaren başta siyaset olmak üzere ulemanın tutumu, sosyokültürel gerçeklikler gibi bir dizi çevresel faktörlerden de kesin olarak etkilenmiştir. Bu bakımdan Ebû Hanîfe yaşadığı dönemden bugüne çok farklı insani ve tarihi şartlar altında sadece teolojik değil; fakat bununla birlikte politik ve ideolojik anlama desenlerinin kullanışlı bir nesnesi haline de getirilmiştir.

Selçuklu ve Osmanlı sultanlarının Ebû Hanîfe’nin kabrinin de bulunduğu Âzamiye Külliyesi’ne ilgileri imparatorluğun son yıllarına kadar devam etmiştir.³ Konu basit bir sorumluktan öte kimlik açısından da sembolik öneme sahip olmuştur. Durum bugün için de geçerlidir. Modern Türkiye’de geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısında Ebû Hanîfe’nin bu kez yeni politik şartlarda ulus-devletin yeniden inşası kapsamında Türklük vurgusu ile gündeme getirilmesi, daha doğrusu ahlaki-teolojik bir tartışmanın yerine politik bir düzen için araçsallaştırılması⁴ dikkat çekici olmuştur. Özellikle yüzyılın son çeyreğinde din-siyaset ilişkileri üzerinden yürütülen rekabet ve çatışmanın yol açtığı yeni siyasal değerler bağlamında din ve gelenek 21. yüzyılın ilk onlu yıllarında bu kez küresel yeni krizler, İslam dünyasındaki iç karışıklıklar ve savaşlar, din temelli yaygın terör faaliyetlerinin de etkisiyle -yine politik ve mezhebi etkiler dahil- yeni bir tarzda gündeme getirilmiştir. Sayıca artan ilahiyat kadroları Ebû Hanîfe literatürünü gittikçe zenginleştirmiştir. Ancak siyasi şartlar ve manzara ne olursa olsun hâlihazırda bu makro bakış açısının Ebû Hanîfe’ye ilgisi hep belli sosyolojik şartlarda inşa ettiği kendi

¹ bk. Mircea Eliade, *The Sacred And The Profane*, çev. Willard Ropes Trask (New York: Brace & World Inc., 1959), 9-12.

² Daha geniş bilgi için bk. Şaban Erdiç, *Ebû Hanîfe’de Din ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 57-89.

³ Abdüsselâm Uluçam, “Âzamiye Külliyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/301.

⁴ bk. İsmail Hakkı İzmirli, “Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri”, *II. Türk Tarih Kongresi* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 287. Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslümanlık* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961), 165; Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini* (Ankara: Nur Yayınları, 1983), 42. Halim Sâbit Şibay İslam Ansiklopedisi’ne yazdığı Ebû Hanîfe maddesinde Arap olmamakla birlikte Fars, Türk veya başka bir kavme intisabı açık değilse de Ebû Hanîfe’nin babasının, aralarında Türklerin de bulunduğu bir coğrafyadan Kûfe’ye geldiğini belirterek onun Türk olma ihtimalini açık bırakmıştır: bk. Halim Sâbit Şibay, “Ebû Hanîfe”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988), 4/20. Dönemin dışında olmakla birlikte Yaşar Nuri Öztürk’ün eseri de bu çerçevede değerlendirilebilir: bk. Yaşar Nuri Öztürk, *İmam Azam Ebu Hanife* (İstanbul: Yeni Boyut, 2009).

toplum tasarımının anlam bagajı ve bunun ürettiği katı ideolojik çevreyle sınırlı kalmıştır. Başka bir deyişle -bilginin yeni teorik imkânlarını dikkate alarak söylemek gerekirse- söz konusu model, Ebû Hanîfe'yi *anlamak* yerine kendi ideolojisini ona dayatan bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Genel olarak Ebû Hanîfe ile ilgili yazına bakıldığında çalışmalar neredeyse tamamen İslami ilimlerle sınırlı kalmış ve kuramsal bakımdan tek biçimli, determinist, olguyu dışlayan bir yaklaşım modeli tarafından kuşatılmıştır. Görülen o ki öykünmeden ileri gidemediği anlaşılan kimi cılız olgusal çıkışlar bir yana Ebû Hanîfe konusunda İslami ilimler temsil ettikleri alanın mutlak hakikat anlayışını, yine oradan devşirdikleri güç ile şimdilik belirsiz bir geleceğe kadar sürdürmede kararlılardır. Oysa sadece son yıllarda değil, gündelik hayatta bölgesel ve küresel çapta toplumların bütün temas noktalarında ortaya çıkan değişim profili dikkate alınmış olsa bile bugün geldiği noktada sosyal bilimin herkesçe anlaşılacak zorunda olduğu açıktır.

Bir bakıma çalışmanın gerekçelerini ortaya koyan bu değerlendirmeler çerçevesinde bu araştırmanın konusunu, Ebû Hanîfe ile ilgili literatürün kuramsal bir değerlendirmesi ve bu çalışmalar için bir model önerisi oluşturmaktadır. Araştırma, makro-teolojik bakış açısının genel olarak Ebû Hanîfe'yi tarihin dışına itecek kadar derin bir kuramsal sorunla karşı karşıya olduğu temel varsayımından hareket etmektedir. Bu çerçevede araştırmanın amacı en genel anlamda gelenek, daha özelden ise Ebû Hanîfe ile ilgili çalışmalara kuramsal katkıda bulunmak, bu çerçevede yeni bakış açılarını tartışmaya açmaktır. Bunun için öncelikle Türkiye ölçeği ile sınırlı olmak üzere bahse konu literatür (evren) hakkında bir tarama yapıp yüzyılın başından beri akademik çevreden çıkmış belirli bir örneklem üzerinden tarihi süreklilik, bütünlük, sorun yönelimlilik gibi temel ilkeler çerçevesinde ilgili çalışmaların kuramsal izdüşümleri anlaşılmasına çalışılacak ve bulgular fenomenolojik bilgi sosyolojisi açısından bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bunun için bu çalışmada, söz konusu determinist yaklaşımların bakış açılarından yansıyan anlam yapıları belirlenmeye ve böylece olgunun öze ilgili değişmeyen somut yansımaları anlaşılmasına çalışılacaktır. Bunu yaparken fenomenolojik çözümlemenin önerdiği gibi⁵ öncelikle olgu ile ilgili genel bir tanımlama ortaya konulacak ve ardından olgunun anlam birimleri karşılaştırma ve ilişkilendirmeler yoluyla sentezlenecektir.

1. Eleştiri: Ebû Hanîfe Literatürünün Genel Kuramsal Perspektifi

Hemen 21. yüzyıla birlikte yeni bir sürece evrilen küresel iktisadi politikaların ve içerde ucu modernleşme sorunlarına ve siyasal rekabete çıkan mezhebi çatışmaların İslam coğrafyasında baştan aşağı gündelik hayatı yeniden şekillendirmeye başladığı bir ortamda Türkiye'de son yirmi yılda ciddi bir görünürlüğe ulaşan Ebû Hanîfe odaklı çalışmalar İslam dünyası ölçeğinde kaosla düzen, geçmişle gelecek, oportünizmle ahlak arasında bir anlam arayışının entelektüel tepkisi sayılabilir. Bahse konu etkiler Müslüman toplumda derinleştikçe görünen o ki Ebû Hanîfe; teolojik ilgi yanı sıra toplumsal düzenin korunması, yerine göre dolaylı bir ekonomik açılım ve -bir program ve proje ile de ilişkili olarak- siyaseten toplumsal kimliğin inşasında dinsel bir meşrulaştırmanın aracı olarak gittikçe daha fazla çalışmada yer

⁵ bk. Philipp Mayring, *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*, çev. Adnan Gümüş - Mehmet Sezai Durgun (Adana: Baki Kitabevi, 2000), 93.

794 | Şaban Erdiç, Türkiye’de Ebû Hanîfe Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri

almaya başlamıştır.⁶ Üzerinde yeniden durulacağı gibi çalışmaların çok önemli bir kısmı akademik çevrelerden çıkarken özellikle bu süreçte popülist yayınların da belli bir görünürlük kazanması dikkat çekicidir.⁷

Ebû Hanîfe hakkında şimdiye kadar nicelik olarak geniş bir literatürün ortaya çıktığı ifade edilebilir.⁸ Şif⁹ ve oryantalist çevrelerin de¹⁰ konuya ilgileri bilinmektedir. Ancak daha önce belirtildiği gibi bu çalışma -çeviri eserler¹¹ ve ansiklopedik çalışmalar hariç- Türkiye’de Ebû Hanîfe hakkında akademik çevrelerce yazılmış kitap, makale ve bilimsel toplantılarda sunulmuş bildirileri kapsamıştır. Türkiye ölçeğinde telif eserlere bakıldığında konu ile ilgili bir

⁶ Çalışmalar organizasyonel yapısı içinde bütüncül değerlendirilirse -tarihsel siyasi geleneğin de etkisiyle- siyaset kurumu farklı birimleri ile kimi ilmi toplantılara doğrudan veya dolaylı katkı ve üst düzey temsil ile iştirak etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Ebû Hanîfe ile ilgili -içinde Hanefiliğin de yer aldığı- biyografik eserler yayınlamıştır. Yine bu çalışma olgunlaştırılırken başkanlık kendi yayın organı olan ilmî derginin Haziran-2020 Ebû Hanîfe Özel Sayısı için makale çağrısında bulunmuştur.

⁷ Bir kısım örnekler şunlardır: bk. Mustafa Necati Sepetçioğlu, *Kutsal Mahpus Ebû Hanîfe* (İstanbul: İrfan Yayınları, 2010); İsmail Kazdal, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe* (İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2004); Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017); Vehbi Vakkasoğlu, *Bir Yeryüzü Yıldızı İmam Azam Ebu Hanîfe* (İstanbul: Foliant Yayınları, 2019); Ragıp Güzel, *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe ve Menkıbeleri* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2019).

⁸ bk. Ali Bardakoğlu, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/143-145; Ahmet Ünsal, “İmam Ebû Hanîfe Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası”, *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002), 334-338; Bilal Esen, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Ebû Hanîfe Hakkında Yapılan Fıkîhî Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 323-357; Halis Demir ve Kemal Çatılı, “Hanefî Mezhebi Fıkîh Edebiyatı”, *Hikmet Yurdu* 11/21 (2018), 117-170.

⁹ bk. Farzaneh Doulatabadi, “İran Kaynaklarına Göre İmâm-ı A’zam”, *Devirleri Aydınlatan Meş’ale İmâm-ı A’zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, haz. Ahmet Kartal - Hilmi Özden (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2015), 526; Hanifi Şahin, *Şiîlerin Gözüyle Sünniler* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 265-274.

¹⁰ bk. Arent Jan Wensinck, *The Muslim Creed* (London: Cambridge University Press, 1932), 102-247; Joseph Schacht, “Abû Hanîfa”, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: 1960), 1/123-124; Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: Oxford University Press, 1979), 294-301; Ayrıca bir tartışma için bk. Necmettin Kızılkaya, “Oryantalist Literatürde Ebû Hanîfe (v. 150/767) Algısı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 373-397.

¹¹ bk. Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997); Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017); Beyazâde, *İmam Azam Ebû Hanîfe’nin İtikadî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996); Abdülvehhab Öztürk, *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe ve Eserleri* (İstanbul: Şamil Yayınları, 2004); İbn Hacer el-Heytemî, *İmâm Ebû Hanîfe*, çev. Manastırlı İsmail Hakkı (İstanbul: Misvak Neşriyat, 2009); Hâfi-zuddîn Muhammed b. Muhammed el-Kerderî, *İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe Menkıbeleri*, çev. Mustafa S. Kaçalın (İstanbul: Misvak Neşriyat, 2010); Muhammed Abdurreşid en-Nûmânî, *İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe (R.A.)’in Hadis İlimindeki Yeri*, çev. İbrahim Tüfekçi (İstanbul: Misvak Neşriyat, 2010); Muhammed Hamidullah, *İmam-ı A’zam ve Eseri*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014); Zehebî, *Menâkıb-ı İmam Ebû Hanîfe İmam Ebû Yusuf İmam Muhammed*, çev. İsmail Karagözoğlu (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2015); Suyûtî, *Tebyîdu’s-Sahîfe Fî Menâkıb-ı İmâm Ebî Hanîfe*, çev. Muhammed Tutuş (İstanbul: Fecri Sadık Yayınları, 2020).

kısmı biyografik¹² olmakla birlikte kelam,¹³ fıkıh,¹⁴ hadis,¹⁵ tarih,¹⁶ felsefe¹⁷ ve din sosyolojisi¹⁸ içinden çıkmış az sayıda yayın göze çarpmaktadır. Buna karşılık Ebû Hanîfe İslâmî ilimler bağlamında süreli yayın ve ilmi toplantılarda daha fazla araştırmaya konu olmuştur.

2002 yılında *İslâmî Araştırmalar* dergisi¹⁹, 2012 yılında *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*²⁰ Ebû Hanîfe ile ilgili özel sayılar çıkarmıştır. Kur'an Araştırmaları Vakfı 16-19 Ekim 2003 tarihleri arasında Bursa'da *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi* adında bir sempozyum²¹ tertip etmiştir. 28-30 Nisan 2015 tarihlerinde Osmangazi Üniversitesi *Bütün Yönleriyle İmâm-ı A'zam ve Hanefîlik*;²² 5-7 Mayıs 2017 tarihlerinde Kastamonu Üniversitesi *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtûridîlik*-²³ başlıklarında uluslararası toplantılar düzenlenmişlerdir.

Literatürün değerlendirmesine geçmeden önce ifade edilmelidir ki Ebû Hanîfe'de dinî tecrübenin teorik/doktriner (usûlü'l-fıkıh), pratik/amelî (fûrû-i fıkıh), ahlak ve zihniyet boyutları bir varlık hiyerarşisine bağlı olarak tıpkı din-şeriat/toplum dikotomisinde olduğu gibi diyalektik bir ilişki içinde sunulmuştur. Özellikle Ebû Hanîfe'nin kendi metodolojik disiplini ile ilgili bir eser bırakmaması, dönemin sosyolojik şartları ve ilmi geleneğinin etkisiyle dini-uygulama sahasının öne çıkması; bugüne gelindiğinde ise -görüldüğü kadarıyla- teologlardaki *dinî hukukun beşeri hukuk tarafından genel kuşatılmışlık algısı* veya *teolojik daralma* olarak ifade edilebilecek entelektüel bir tavır ve dinin mümbit anlam üretici karakterine rağmen bir tükenme hissi, bugün literatürü daha çok, kimi pratik örneklerden hareketle hararetili bir doktrin tartışmasına düşürmüştür. Bu süreçte literatürün gündelik hayata dair pratik ilgisi *girişte* işaret edilen küresel ve yerel gelişmeler çerçevesinde yükselen özgürlük taleplerine paralel olarak daha çok temel haklar (makâsîd) ile sınırlı kalmıştır. Tabii olarak literatürü bugünkü ilmi uzmanlaşma bağlamında salt bir disipline angaje etmenin birtakım zorluklar çıkaracağını kabul etmek gerekir. Literatür, üzerinde farklı kategorik tipler oluşturmaya uygundur. Böyle bir tartışmaya girmeksizin sosyolojik bakımdan dinî tecrübenin ifade biçimleri²⁴ ölçü alınarak denebilir ki Ebû Hanîfe hakkında yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak onun dinsel yaklaşımının teorik boyutu, ardından pratik-amelî yönü ve daha az oranda da hayatı, ilmi çevresi ve düşüncesinin kurumsallaşmasını içine alan sosyolojik karakteri üzerine yo-

¹² bk. Mehmet Cemal, *Ebu Hanife* (Ankara: Beyan Yayınları, 2013); Mürteza Bedir, *Ebu Hanife* (Ankara: Ay Yayınları, 2018); Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018); Abdullah Kahraman, *Ebû Hanîfe Hayatı, Şahsiyeti ve Etkileri* (Munich: Plural Publications, 2018).

¹³ bk. İsa Doğan, *Mürcie ve Ebu Hanife* (Samsun: Kardeş Matbaası, 1992); Abdulhamit Sinanoğlu, *İmam Ebu Hanife ve Vasil Bin Ata* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019).

¹⁴ bk. Ali Pekcan, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe Fıkıhın Bedene Bürünüşü* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015); Murat Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* (İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019).

¹⁵ bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012).

¹⁶ bk. Cem Zorlu, *Âlim ve Muhalif* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013).

¹⁷ bk. Musa Kazım Arıcan, *Kültürel/Dinî Farklılık ve Ebû Hanîfe* (Ankara: Hece Yayınları, 2015). Erdiç, *Ebû Hanife'de Din ve Siyaset*.

¹⁸ Erdiç, *Ebû Hanife'de Din ve Siyaset*.

¹⁹ bk. *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002).

²⁰ bk. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012).

²¹ bk. *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2005).

²² bk. *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, haz. Ahmet Kartal - Hilmi Özden (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2015).

²³ bk. *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtûridîlik-*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017).

²⁴ bk. Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 213-232.

796 | Şaban Erdiç, Türkiye'de Ebû Hanîfe Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri
gunlaşmıştır. Fakat dinî tecrübeyi anlamının önemli bir boyutu olarak onun dinsel sermaye-
sinin arka planındaki özleri ifade eden ahlak ve zihniyet dünyası bu çalışmalarda tamamen
ihmal edilmiş, bir mesele olarak hiç dikkat çekmemiştir.

Literatürde Ebû Hanîfe üzerine değerlendirme yapılırken bilginin tamamen onun dini
ve toplumsal çevresinden bağımsız inşa edildiği, kuramsal olarak tamamen makro-teolojik
bakış açısının bu çalışmalara egemen olduğu ve orada nesnel değerlendirmelere hiç yer ve-
rilmediği iddia edilemez. Burada konu ile ilgili bazı problemlere açıklık getirilmiştir. Fakat
daha önce de belirtildiği gibi genel kuramsal bakışı itibarıyla çok büyük oranda Ebû
Hanîfe'nin bilgi gövdesinden kopuk makro bir değerlendirmeyi merkezine almış bu metin
çevresine bakıldığında meselenin bilgi ve bilinç boyutunun dikkat çekmediği görülmüştür.
Genel olarak ifade etmek gerekirse herhangi bir ilmi disiplin gözetmeksizin bunlar dini tec-
rübenin ister teorik ister pratik ve isterse sosyal boyutuyla ilgili olsun, adı geçen dinsel tec-
rübe çevresinin bütün yönlerinde ortak bir anlam repertuarı üretmiştir. Dolayısıyla burada
literatüre yansıyan metin çevresini bahse konu farklı boyutlardan ayrı ayrı bir değerlendirmeye
tabi tutmak, çalışmayı tekrara düşüreceğinden anlamlı görülmemiştir. Bunun yerine
burada belli anlam şebekelerini yine dinin tecrübe boyutlarını dikkate almak kaydıyla toptan
bir *anlama* ve değerlendirmeye tabi tutmak daha uygun görülmüştür.

Literatürdeki Ebû Hanîfe inşasının en görünür anlam desenlerinden birisi ona *hakkını
teslim etme* duygusu üzerinden kristalize edilen gerçekliktir. Hayatı, ilmi şahsiyeti, kişiliği bu
çalışmalarda doğrudan ve dolaylı bir şekilde üzerinde durulan temel başlıklardan birisi ol-
muştur. Burada *Müslüman ve hür bir ailede doğduğu* vurgusu ile Ebû Hanîfe öncelikle dinî
sosyolojik bakımdan sorunsuz bir kökenle ilişkilendirilmiş ve ardından geleneğin önemli sa-
cayakları üzerinden yasal bir zemine oturtulmuştur. Bu bağlamda literatürde genellikle Ebû
Hanîfe'yi Hz Muhammed'in (as) övdüğü üç nesilden ikincisi olan tabii nesline bağlama ve ilk
nesil olan sahabe ile ilişkilendirme konusunda bir ilgi oluşmuş²⁵ ve hatta "ilim süreyya yıldız-
zında asılı bile olsa Farslıların çocuklarından biri mutlaka ona ulaşır" rivayeti ile doğrudan
peygamberin müjdesi ile desteklenmek istenmiştir.²⁶ Bununla birlikte dedesinin hayırlı bir
evlat için Hz Ali'nin (öl. 40/661) duasını aldığı rivayetleri onun İslam tarihi açısından önemli
bir dönemle irtibatı yanı sıra Ehl-i beyt ile ilişkisi bakımından sembolik anlamlar üretmiştir.²⁷
Yine çok daha yaygın ve bütün metin çevresine yayılacak şekilde burada Ebû Hanîfe, sonraki
dönemde İslam düşüncesi ve mezhep tarihi açısından öne çıkacak dinî simaların onun hak-
kındaki övgü ve senalarıyla haklılaştırılmıştır.²⁸ Fakat literatür sadece bu dışardan, atfedilen/
verilmiş statüler ile değil; bununla birlikte başardığı birer statü olarak ibadet hayatı, züht
ve takvası, cömertliği ve hatta diğer kişisel özelliklerine de devamlı vurgu yaparak anlamın
korunmasını sürekli denetlemiştir.²⁹

Literatürdeki, sosyal gerçeklikle sistematik düzeyde bir ilişki oluşturmaktan uzak
kimi olgusal dokunuşlar bir yana, söz konusu *hakkını teslim etme* tasarımı Ebû Hanîfe'nin
teorik ve pratik görüşlerinin yasallaştırılması bağlamında da çok belirgin bir şekilde kendisini
göstermiştir. Gerçekten Ebû Hanîfe'nin, dinsel tecrübenin bu boyutlarıyla ilgili yaklaşımına
salt teolojik kavramlarla açıklama getirmeye çalışan ve bu sebeple ontolojik ve epistemolojik
savrulmalardan hâli olmayan ilmi bir müktesebattan söz edilebilir. Fakat genel entelektüel

²⁵ bk. Sinanoğlu, *İmam Ebu Hanife ve Vasil Bin Ata*, 37-38; Pekcan, *İmam-ı Azam Ebû Hanife Fıkhın Bedene Bürünüşü*, 16-17.

²⁶ bk. Şimşek, *İmam Ebû Hanife ve Hanefilik*, 16.

²⁷ bk. Cemal, *Ebu Hanife*, 7-9.

²⁸ bk. İsmet Demir, *İmâm-ı Azam Ebû Hanife* (İstanbul: Seçil Ofset, 2005), 249; Özel, *İmam Ebû Hanife ve Hanefî Mezhebi*, 22; Pekcan, *İmam-ı Azam Ebû Hanife Fıkhın Bedene Bürünüşü*, 41-42; Şimşek, *İmam Ebû Hanife ve Hanefilik*, 20-22.

²⁹ bk. Murtaza Köse, "Büyük Üstad Ebû Hanife", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2015), 167-168; Adnan Koşum, "İmâm-ı Azam Ebû Hanife'nin Akılcı Yönteminin (Re'yci) Başlıca Nedenleri ve Düşüncelerinin Oluşturduğu İlmî Ortam", *Diyanet İlmî Dergi* 54/1 (2018), 78-81; Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 24-25; Pekcan, *İmam-ı Azam Ebû Hanife Fıkhın Bedene Bürünüşü*, 21-79.

bakiyenin meseleyi *apriori* nedenlerle açıklama eğilimi orada hiç de sıradan bir durum değildir. Örneğin Ebû Hanîfe'nin sistematik olarak fıkhi bölümlere ayırması, *Allah'ın ilmi âlimlerin ölümü ile kaldıracığı* hadisinden etkilenmesine ve gelecek nesillerin onu kaybetme endişesine bağlanmıştır.³⁰ Aynı zamanda böyle bir *apriori* yaklaşıma *hakkı teslim etme* arzusu eklenince bilginin sosyal bağlamdan koparılmasının yarattığı naiflik literatürde farklı bir entelektüel tasarım yaratmıştır. Nitekim henüz mezheplerin sistemleşmediği erken bir dönemde fıkhi tedvin etmesinden dolayı kimi mezhep imamları ve fukahanın Ebû Hanîfe'yi ikrarları onun diğerlerine üstünlüğünün ve Hanefî mezhebini tercih etmenin gerekçeleri arasında sayılmıştır.³¹ *Hakkını teslim etme* arzusu aynı şekilde Ebû Hanîfe'nin itikadi tartışmaları içinde de sıkça görülen bir tutum olmuştur. Örneğin epistemolojik zemin atlanarak onun iman-amel ilişkisi konusundaki yaklaşımı, amelleri imandan bir parça sayan bütün gruplara karşı geliştirilmiş çok özgün, nasların özüne uyan, bütün kible ehli Müslümanları kucaklayan bir görüş olarak nitelendirilmiştir.³² Ebû Hanîfe'nin dini-pratik alanla ilgili literatüre yansıyan ana dilde ibadet meselesi, bu konuda çarpıcı başka bir örnek olabilir. Burada da her şeyden önce onun görüşünün *nassçı* statik din anlayışları ve siyasal tavırların gölgesinde bir şekilde temellendirilmek istenmesi yine *faîh* değil; *yapıyı* öne çıkararak yine bir *hakkı teslim etme* duygusu yaratmıştır.³³

Literatürde Ebû Hanîfe'ye kuramsal yaklaşımın önemli anlam bileşenlerinden birisi de yine ona *hakkını teslim etme* anlayışı ile oldukça yakından ilişkili *disipliner popülizm* şeklinde ifade edilebilecek anlamsal evrendir. Yaşadığı dönemde ilmi bir uzmanlaşmanın ortaya çıkmamasına rağmen Ebû Hanîfe'nin niçin başta kelam olmak üzere, kıraat, tefsir, hadis gibi İslamî ilimlerle meşgul olmayıp fıkha yöneldiği konusu literatürde pek çok hikâye ve öznel değerlendirmelerle yer almıştır. Hatta zaman zaman bu ilimler Ebû Hanîfe'nin ağızından tahfif edilmiştir.³⁴ Öte yandan kimi çalışmalarda ise bu yaklaşım reddedilerek onun kelam ilminin kurucusu olduğuna, kelamı ömrü boyunca terk etmediğine³⁵ ve hatta ömrünün son zamanlarında yine kelamî meselelerle ilgilenme zarureti duyduğuna vurgu yapılmıştır.³⁶ Böylece bir bakıma kuram Ebû Hanîfe'yi -ki o, genel ahlaki bakışına yansıdığı şekliyle dinde fıkhi ahkâm-daki fıkıhtan daha önemli ve özlü bulmuştur-³⁷ ilk zamandan itibaren tarihsel süreçteki dinî gelişmeler ve iktidarların dini-fikri oluşumlara karşı takındıkları siyasi tutumun neden olduğu disiplinler arası rekabetçi ve ötekileştirici bir üsluba³⁸ angaje etmiş ve bu tarihsel tortu ile onu her bakımdan başka bir kişiliğe dönüştürmüştür.

Literatürde kuramın söz konusu anlam setinin nesnelleştirdiği diğer bir desen ise *mezhebî absolütizm*dir. Bu, doğrudan Hanefîliğin niçin tercih edilmesi gerektiğini bir iddia

³⁰ bk. Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 28.

³¹ bk. Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 32-33.

³² bk. Sinanoğlu, *İmam Ebu Hanife ve Vasil Bin Ata*, 148.

³³ bk. Kâşif Hamdi Okur, "Ebû Hanîfe ve Ana Dilde İbadet", *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002), 83-90.

³⁴ bk. Pekcan, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe Fıkhi Bedene Bürünüşü*, 16, 35; Cemal, *Ebu Hanife*, 12-18.

³⁵ bk. Sinanoğlu, *İmam Ebu Hanife ve Vasil Bin Ata*, 26-27, 31-32.

³⁶ bk. Doğan, *Mürchie ve Ebu Hanife*, 103.

³⁷ Ebû Hanîfe, "El- Fıkhu'l- Ebsat", çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 33.

³⁸ Mustafa Uzunpostalcı Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı *Ebû Hanîfe* maddesinde *Âlâmü'n-nübelâ'* müellifi Zehebî'nin konuya yaklaşımını da refere ederek Ebû Hanîfe'nin fıkha nasıl yöneldiği ile ilgili rivayetleri ihtiyatla karşılamak gerektiğini ifade etmiştir. Uzunpostalcı mikro bir yaklaşımla tarihi ve sosyolojik bağlama işaret etmiş; Ebû Hanîfe'nin İslamî ilimleri bir bütün olarak gördüğünü, o dönem bu ilimlerin henüz ayrı birer ilim olarak teşekkül etmediğini ve bu tür tartışmaların sonraki dönemde yaygınlaşan ilimler arası üstünlük iddialarının bir yansıması olabileceğini değerlendirmiştir. bk. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/132. Bu konuda olgu ile ilişkili benzer başka bir değerlendirme için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/138-139. Meselenin *mihne olayları* ile ilişkisine dönük bir değerlendirme için bk. Sinanoğlu, *İmam Ebu Hanife ve Vasil Bin Ata*, 27-28.

798 | Şaban Erdiç, Türkiye’de Ebû Hanîfe Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri

veya apolojik bir çıkışla ifade etmek yanında rey ekolünün hadis ekolü karşısında üstünlüğünü bir nevi ihsas etme çabalarında sıkça görülmüştür. Gerçi mezhepler tarihine bakıldığında ulemanın kendi imam ve mezhebinin üstünlüğünü ortaya koyan çalışmalar yaptığı söylenebilir. Bu durum Ebû Hanîfe ve Hanefilik için de geçerlidir. Literatürde görülen mezhebi absolütizm bazen bireysel ve toplumsal faydalar ile bazen de kolaylık prensibi ile gölgelenmiştir.³⁹

Bugün literatürdeki Hanefilik tasarımının arka planında menâkıb ve tabakât türü eserler özel bir yere sahiptir.⁴⁰ Ebû Hanîfe konusunda üzerinde durulan bu irrealiteler yine kuramsal bakış açısının yatkinliği ile kaçınılmaz bir şekilde literatüre menkıbevi bir dil eklemiştir. Bu bir nevi *romantikleştirme*dir. Literatürde onun bazen insani bazen insan vüsatının üzerinde birtakım özelliklerle tahkiye edilmesi sıradan bir şey değildir.⁴¹ Ebû’l Cüveyriye’den naklen Ebû Hanîfe’nin altı ay boyunca bir gece olsun yanını yere koyup uzanmadığı ifade edilmiştir. Yine Şâfiî mezhebinin önde gelen otoritesi olarak görülen İbn Hacer el-Heysemî’den Ebû Hanîfe’nin kırk yıl yatısı abdestiyle sabah namazı kıldığı, onun bu özelliğinin komşularını derinden etkilediği, bu yöndeki haberlerin tevatür derecesine ulaşmış kaynaklarda yer aldığı aktarılmıştır. Aynı şekilde onun Kur’an’ı her gece seher vaktinde bir rekatta hatmettiği, başka bir rivayette de ömrü boyunca Kur’an’ı 70 bin defa hatmettiği üzerinde durulmuştur.⁴²

Türkiye’de son yıllarda Ebû Hanîfe üzerine yapılan çalışmaların bir yönüyle küresel siyasetin İslam coğrafyasında ve Türkiye’de sebep olduğu geniş çaplı etkilerle modernleşme sürecinde yaşanan gerilimlere bir tepki anlamı taşıdığına işaret edilmişti. Ayrıca çalışmalarda bunun görünen en somut tepkisi Ebû Hanîfe’nin bir *ideolojik metalaştırmaya* konu edilmesidir. Bir bakıma bu, araştırmacının kendi ideolojik tavrını Ebu Hanife üzerinden yasallaştırma ve sarsılan anlam dünyasını yeniden onarma girişimidir. Mesele temel haklar ve çoğulculuğun bugün keşfettiği yeni ve zorlayıcı anlamlar çerçevesinde anlamlıdır. Metalaştırma, seküler desenlerden teolojik ve politik desenlere kadar bir genişlik yaratmıştır. Örneğin Ebû Hanîfe, Hanefilik veya Hanefî-Mâturidî geleneğinin Türk mizacına uygun bir şekilde *hukuken rasyonel, örfü önem veren, daha pragmatik, pratik ve dünyevi* bir niteliğe sahip olması sebebiyle Türk Müslümanlığının önemli kurucu öznesi olduğu ifade edilmiştir. Yine burada, Türk Müslümanlığında dinî yönetim ve otoritenin reddedildiği, yönetimin dinî bir kurum olmayıp medeni bir kurum olduğu ve nihayet dinin dünyevi bir kuruma dönüştürülemeyeceği düşünceleri etrafında Ebû Hanîfe seküler bir yaklaşım için araçsallaştırılmıştır.⁴³ Buna karşılık literatürde iddia edildiği gibi Ebû Hanîfe’nin bir din ve şeriat kavramsallaştırmasının bulunmadığı belirtilerek İslam ilim geleneğinde din, şeriat ve İslam kelimelerinin özdeş anlamlar taşıdığı da belirtilmiştir.⁴⁴ Literatürde yine *Ebû Hanîfe’nin, İslam dininin insan hak ve hürriyetine son derece saygılı, ilme değer veren, son din olduğu için de zamanın icaplarına ve yeniliklerine ayak uydurabilecek, medeniyet ilerledikçe genişleyebilecek bir din olduğunu gösterdiği* vurgusu *teolojik ve politik metalaştırmalar* için önemli bir öncül yapılmıştır. Burada Ebû Hanîfe dinî, itikadî ve diğer görüşleriyle günümüzdeki pek çok problem için bir çıkış ve çözüm yolu olarak görüldüğü vurgusu yapılmış ve kimi görüşler değerlendirilmek suretiyle bazı anlam ve normlar öne çıkarılmıştır. Hanefilik temelinde bir İslamî anlayış, marjinal dinî ve siyasi akımları,

³⁹ bk. Sahip Beroje, “İslâm Hukukunda Ehl-i Re’y ve Re’y Merkezli Fıkıh Anlayışı”, *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002), 149-163; Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefilik*, 17, 32, 41-55; Pekcan, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe Fıkıhın Bedene Bürünüşü*, 16-17.

⁴⁰ bk. Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefilik*, 119-231.

⁴¹ bk. Cemal, *Ebu Hanife*, 33-37.

⁴² bk. Pekcan, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe Fıkıhın Bedene Bürünüşü*, 24-27.

⁴³ bk. İzzet Sargın, “Ebû Hanîfe ve Türk Müslümanlığı”, *İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kur’an Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2005), 2/425-429.

⁴⁴ bk. Abdullah Kahraman, “Ebû Hanîfe’de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 467-474.

dış etkileri, özellikle de modernizmin yıkıcı etkilerini Hanefilik ile savma, AB'de yeni Hanefizm, Ebû Hanîfe'yi yeniden keşfetme ve bu sayede AB'de İslam'ı daha etkin kılma, Müslüman olsun olmasın herkesin sorunlarına cevap verme niteliği, Maastrich kriterleri ile Ebû Hanîfe'nin sözleri arasında benzerlik/aynılık, tanıdığı haklardan dolayı bazılarının onu, zimmileri Müslümanlardan üstün tutmakla suçlaması, Ebû Hanîfe fıkhı ve ekolünün mayaladığı Osmanlı kültürünün Avrupa ve dünyada yeni bir açılıma önyak olabileceği, Mu'tezile'ye atfedilen akılcı, hürriyetçi ve liberal görüş ve eylemleri çok daha önce Ebû Hanîfe'nin sergilediği, görüş ve düşünceleriyle Ebû Hanîfe'nin çağdaş dünyada meselelerin çözümünde hâlâ önemini koruması bahse konu değer kataloğu içinde yer alan örüntülerdir.⁴⁵

Kayı genel olarak ortaktır: Toplumsal bünyede akıcılığı bozan gelişmelere mevcut bilgi stoğundan hareketle açıklamalar getirmek ve sarsılan anlam dünyasını bir şekilde yeniden onarmak. Dinin sembolik evreni ve toplumsal düzlemde bıraktığı tartışmasız ağırlığını arkasına alan bu çalışmaların, mevcut birikim çerçevesinde kuramsal olarak ortaya çıkardığı en görünür sonuçlardan birisi kendi doğasına rağmen Ebû Hanîfe'yi tamamen dışardan, insan ve toplumun anlaşılması ve açıklanması açısından kimi sosyal bilim çevrelerinin bugün geçerliliğini reddettiği tümdengelimci bir modelden⁴⁶ hareketle tarihsel bir soruna düşürmesi olmuştur. Gerçekten İslam düşüncesinin köklü bir formu olan ve arkasına aldığı *nassın* sembolik gücüyle daha rahat dini ve sosyolojik şartlar altında değişim dinamiğine karşı püriten bir tepkiyi ifade eden Ehl-i hadis'in determinist ve tümdengelimci din-toplum modeli ile aynı paradigmatik evrende görülen bu yaklaşım biçimleri başta Ebû Hanîfe'nin entelektüel meşruyetini sağladığı bileşenler ile çelişkili *de facto* bir durum yaratmıştır. Böylece Ebû Hanîfe'yi birtakım sorunlar için referans gösteren bu iyi niyetli birikim bu bağlamda onu sadece kuramsal bir yabancılaşma ile karşı karşıya bırakmış değildir. Bu durum aynı zamanda onun ontolojik, epistemolojik ve metodolojik anlamda kendi yaklaşımına zıt bir felsefe ile gündeme getirilmesine de sebep olmuştur.

Literatür Ebû Hanîfe ile ilgili *dışarda, nesnel* gerçeklikler inşa etmiştir. Çok genel bir şekilde literatür, onun gelenek (bu; Kur'an yanı sıra kendi ifadesiyle *ehlü'l-adl ve's-sünne* olarak ifade ettiği ve ümmetin icmasıyla sürekli gelişen yapıdır)⁴⁷ ile kurduğu dinamik ahlaki ilişkiyi atlayarak onu salt tarihsel bir figüre dönüştürmüştür. Dolayısıyla gelenekle ilgili bu epistemik, tarihi-sosyolojik zeminin dikkatten kaçması Ebû Hanîfe ile gelenek arasında sadece bir kopukluğa değil; yanı sıra onunla modern dönem arasında sağlıklı ilişki kurma imkânının zayıflamasına da yol açmıştır. Başka bir ifadeyle bu çalışmalarda genel olarak Ebû Hanîfe'nin *uyarıcı-yanıt* ilişkisi içinde inşa ettiği ve epistemolojisinin ana eksenini oluşturan söz konusu verili dinî ve sosyal gerçeklikle bağlantısı göz ardı edilmiş ve bilgi, araştırmacının oldukça spekülâtif çıkarımları üzerine kurulmuştur.

Sonraki başlıkta tekrar dönüleceği gibi insanın dinî bir varlık olması yanı sıra sosyal bir varlık olduğu Ebû Hanîfe'nin genel yaklaşımında önemli bir unsurdur. Talebesi Ebû Mukâtil'in "...Bir takım kimseler gördüm. Onlar "Bu meselelere asla girme, zira Hz. Peygamber'in ashâbı bu konulara girmediler, onlar için kâfi olan şey senin için de kâfidir," diyorlardı..." şeklindeki yaklaşımına Ebû Hanîfe şöyle cevap vermiştir:

"Senin onların bazı kusurlarını tesbit ettiğini ve onlara karşı bazı delillerin olduğunu görüyorum. Fakat onlar sana "Hz. Peygamber'in ashâbı için kâfi olan senin için de kâfi değil midir?" dediklerinde, "evet, ben onların durumunda olsaydım, onlar için mümkün olan benim için de mümkün olurdu" şeklinde cevap ver. Oysaki onların şartları ile bizim şartlarımız birbirinin aynı değildir. Biz, bize ta'n eden, kanımızın dökülmesini helâl sayan kimselerle karşı karşıyayız. O halde aramızda isabetlinin ve hatalının kim

⁴⁵ bk. Arıcan, *Kültürel/Dinî Farklılık ve Ebû Hanîfe*, 155-158.

⁴⁶ bk. Ruth A. Wallace - Alison Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Mehmet Rami Ayas ve Leyla Elburuz (İzmir: Punto Yayıncılık, 2004), 5.

⁴⁷ bk. Ebû Hanîfe, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Betti'ye Yazdığı Risale", çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 62-63.

800 | Şaban Erdiç, Türkiye’de Ebû Hanîfe Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri

olduğunu bilmememiz, canımızı ve ırzımızı müdafaa etmememiz caiz değildir. Hz. Peygamber’in ashabının hâli, kendileriyle vuruşanı olmayan, silah taşımaya ihtiyaç duymayan bir kavmin hâli gibidir. Halbuki biz, bizi vuran ve kanımızı helâl sayanlarla karşı karşıyayız...”⁴⁸

Ebû Hanîfe’nin kendi sosyopolitik, kültürel ve tarihi şartları onun epistemolojisinin önemli diğer bir boyutunu oluşturmuştur. Çalışmalarda genellikle Ebû Hanîfe toplumsallaşma çevresinden soyutlanmış ya da en azından toplumla teması gözden kaçırılmış bir Ebû Hanîfe inşa edilmiştir. Durum böyle olunca dayanışma ve uyarlanmadan daha fazla din/ulemâ-siyaset, Arap-mevali gibi toplumsal karşıtlıkların ve iktidar-Ehl-i beyt ilişkilerinin yol açtığı rekabet ve çatışma süreçlerinin karakterize ettiği Kûfe toplum yapısında Ebû Hanîfe oldukça fonksiyonalist-işlevselci bir bakış açısından toplam sosyal kişiliği sınırlandırılmış birisi olarak öne çıkmıştır. Yani bir bakıma sosyal kişiliğindeki⁴⁹ mücadele, değişime açık olma gibi dinamik özler yerini orada bütünleşmeci ve oydaşımçı bir kişilik yapısına bırakmıştır. Oysa genel olarak İslam’ın ilk dönem teorik, pratik, sosyal ve siyasi bakımdan teşkilatlanmasının arka planında din ve siyaset ilişkileri üzerinden yürüyen gerilimlerin oldukça belirleyici özelliği olduğu gibi Ebû Hanîfe’nin dinsel çıkışının arka planında da iktidarların toplumsal ve dini meşruiyet arayışları içinde yarattıkları fiili durumların özel bir yeri olmuştur. Bir bakıma onun çıkışı varlık hiyerarşisini ters yüz eden ve bu sebeple tapanla tapılanı değiştiren egemen Arap siyasetinin din üzerinden kitleler üzerinde denetim kurmaya ve böylece kendisini ya-sallaştırmaya çalışan tavrına bir tepkidir.

Mevcut bu gözlemler çerçevesinde denilebilir ki literatür Ebû Hanîfe’yi olduğundan daha pürüzsüz, zaman zaman da görülmek istenen daha sakin bir Müslüman toplum yapısında her hâlükârda verili sosyal yapının istikrarını amaçlayan bir kişilik olarak değerlendirmeye yatkın durmuştur. Durum böyle olunca kendi özgün, kültürel ve evrensel normlarla epistemolojik ilişkisini ifade eden *yaşam duruşu* ve gerçekten epistemik bir grup aracılığıyla ulaştığı sistematik bir din-toplum tasarımına rağmen Ebû Hanîfe söz konusu literatür tarafından konformist bir bakış açısıyla farklı bir kişi olarak etiketlenmiştir. Bu ise Ebû Hanîfe’yi sorunlu hale getirmenin ötesinde onunla ilgili bir yabancılaşma problemini de beraberinde getirmiştir.

2. Bir Kuram Önerisi: Dinsel Tecrübe Bağlamında Ebû Hanîfe

Ebû Hanîfe’nin, dinin teorik ve pratik alanlarıyla ilgili yaklaşım ve değerlendirmelerini konu edinen çalışmalar genel olarak aynı paradigmatik yaklaşımın kaçınılmaz benzer sonuçlarını ortaya çıkarmıştır. Burada öncelikle kuramsal bir öneride bulunmadan önce sosyal bilim felsefesi açısından Ebû Hanîfe’nin kuramsal yaklaşımının dinamiklerine göz atmak karşılaştırma açısından bize birtakım olanaklar sunabilir. Nihayetinde yapılmak istenen şey, literatürün kuramsal gerçekliği ile onun din ve topluma yaklaşımındaki farkları anlamaya çalışmak ve yeni öneri ile bunları karşılaştırmaktır.

Ebû Hanîfe mütekellim, fakih, muhaddis ve müfessir kimlikleri ile çok yönlü bir İslam bilginidir. Hangi disiplin üzerinden gözlem yaparsak yapalım din ve toplum arasında Ebû Hanîfe’nin hiyerarşik bir ilişki kurduğu görülür. Kendisine nispet edilen eserlere bakıldığında⁵⁰ örneğin din-şeriat, iman-amel şeklindeki temel kategorik ayrımlara teolojik bir özerklik tanınması yanında o, bu kavramları güçlü bir şekilde toplumsal bir yapı ile de ilişkilendirmiştir. Aynı zamanda bu teorik bakış açısını kendi sosyal hayatı ile bütünleştiren Ebû Hanîfe dinî olanın toplumsal, toplumsal olanın dinî anlamlar taşıdığı toplumsal bir yapı içinde dinsel kimlik ve otoritesi yanında mesleği ve öteki gündelik hayat pratikleri ile de bizzat *sosyal ha-*

⁴⁸ Ebû Hanîfe, “El-Âlim Ve’l- Müteallim”, çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 8.

⁴⁹ Bir değerlendirme için bk. Erdiç, *Ebû Hanîfe’de Din ve Siyaset*, 96-103.

⁵⁰ bk. Beyazîzâde, *İmam Azam Ebû Hanîfe’nin İtikadi Görüşleri*, 67-68.

yatın içinde bir kişilik yaratmıştır. O, bu özgün din ve toplum kuramı etrafında ilk defa geleceği sistemleştirmiş, İslam düşüncesinde özgün bir model yaratacak ve kendinden sonraki dönemleri de etkileyecek şekilde din ve toplum arasında her bakımdan güçlü anlamsal ilişkiler kurmuştur. Esasen Ebû Hanîfe'nin din ve toplum arasında kurduğu bu ilişkisellik -yöntembilimin bugün bize sunduğu olanaklar çerçevesinde ifade etmek gerekirse- sosyal bilim ile teolojinin ontolojik, epistemolojik, yöntemsel tartışma sahaları, varsayımları ve ilgilendikleri meseleler bakımından örtüşmesi⁵¹ ile ilgili bir zorunluluk olarak görülmelidir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe anlaşılacak ve güncel sorunlar için referans gösterilmek isteniyorsa onun bu kuramsal perspektifinin dikkate alınması gerekecektir.

Diğer önemli bir husus, genel yaklaşımından çıkarsanabileceği gibi Ebû Hanîfe'nin insanı dini ve sosyal bir varlık olarak görmesidir. Ebû Hanîfe'nin temel insan hakları, insanın hürriyeti ve sorumluluklarıyla ilgili yaklaşımı varlık hiyerarşisi içinde bir statüye yerleştiği Allah-insan ve insan-insan ilişkileri kapsamında bir doktrine bağlı gelişmiştir. Bu felsefi yaklaşım salt itikadi bir mesele olmaktan öte kişiyi Allah karşısında itibarsızlaştıran cebir doktrini ve ona mutlak bir hürriyet tanıyan ve bu sebeple Allah-insan ilişkisini belirsizleştiren Mu'tezilî rasyonalizm karşısında⁵² farklı bir anlam seti ortaya koymuştur. Nihayet bu doktriner yaklaşım gerçekten kendi toplumsal kökenini aşarak daha sonra geniş bir coğrafyada bir toplum tasarımı ortaya çıkaracak kadar etkili olmuştur. Mesele aslında Ebû Hanîfe'nin din-toplum diyalektiğindeki *din, birey içindir* ilkesi çerçevesinde kristalleşen dinamik ve üretken bir öze ilişkilidir. Ona göre insan bütün varlığını yüce ve aşkın bir âleme borçludur. Bu sebeple insanın sorumlulukları da iman ve aklın rehberliğinde bu evrene göre belirlenmelidir. Böylece Ebû Hanîfe kişi hürriyeti konusunda temel İslami doktrinle kendi döneminde bilinen ve tartışılan klasik felsefenin sistemleştirdiği rasyonel bakış açısını kendi teorik yaklaşımı ile birleştirmek suretiyle bir sentez meydana getirmiştir.⁵³

Son olarak ayrıca Ebû Hanîfe'nin kuramsal bakış açısının temel unsurlarını anlamak için biri gelenek diğeri kendi dönemi ile ilgili olmak üzere iki duruma dikkate etmek gerekir. Birincisi vahyin toplumsal bağımlılığı ile ilgilidir. Bilgi sosyolojisi açısından bakıldığında Kur'an, 23 yıllık metinleşme sürecinde Mekke ticaret toplumuna özgü soru ve sorunlara göre şekillenmiştir. Bu sebeple İslam en geniş anlamda tarihi-toplumsal koşullara bir cevap olarak doğmuş ve bu sosyolojik şartlarda kurumsallaşmaya başlamıştır. İslam vahyinin bu şekilde sosyal yapıda dünya kurucu ve koruyucu bir sosyal gerçekliğe ulaşmasında toplumun genel sorunlarına cevap bulma arayışına yönelen Hz Muhammed'in (as) insanı bilinci önemli bir faktör olmuştur. O sırf kendi tefekkür ve teakkülü ile karşılığını bulamadığı birtakım umumi ve belirgin soru(n)ları bir çözüm ve düzene kavuşturmak için Hira'da, kendisini aşan; fakat kendisi ve toplumuyla ilgilendiğinden kuşku duymadığı aşkın bir bilince yönelmiş ve nitelikim vahiy bu şekilde başlamıştır.⁵⁴ Peygamberin bu bilince yönelmesiyle ulaştığı cevaplar evrenden topluma, insanın düşünsel ve eylemsel anlamda ilişki kurduğu bütün alanları içine alacak bir genişlik ortaya koymuştur. Böylece zamanla itikadi ve ameli boyutta her zaman için geçerli kesin ve bağlayıcı hükümler yanında toplumsal ve hukuki alanda zengin bir uygulama sahasına sahip birtakım evrensel ilkeler ortaya çıkmıştır.

İkinci durum; yani kendi dönemiyle ilgili olan ise Ebû Hanîfe'nin Kur'an, sünnet ve tercihen sahabe kavli etrafında inşa edilmiş gelenek karşısındaki tutumu ile kendi sosyolojik şartlarıdır. Genel bir yaklaşımla söylemek gerekirse o kendi dönemindeki sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve tarihi şartlarda geleneğin dinsel açıdan ne anlam ifade ettiği konusunda

⁵¹ Adil Çiftçi, *Din Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 62-63.

⁵² bk. Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam Yayınları, 2003), 401-413. William Montgomery Watt, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, çev. Arif AYTEKİN (İstanbul: Bereket Yayınları, 2011), 84-124.

⁵³ Erdiç, *Ebû Hanîfe'de Din ve Siyaset*, 175.

⁵⁴ Adil Çiftçi, *Bilgi Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 64-65. Erdiç, *Ebû Hanîfe'de Din ve Siyaset*, 175.

802 | Şaban Erdiç, Türkiye’de Ebû Hanîfe Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri

toplumla temel ahlaki yasalar arasında dinamik ve diyalektik bir ilişki kurmuştur. Bu çerçevede denilebilir ki onun usul ve fûru bağlamında zamanla dini-sosyal bir norm ve gerçekliğe dönüşmüş tartışma alanları bu ilişkiler açısından bağımsız şekillenmemiştir.

Ebû Hanîfe’nin din ve toplum modeli bu şekilde kendi sosyolojik şartları altında somutlaşıp dinamik bir karakter kazanmıştır. Onun yaklaşımında bütün toplumlar için değişmez evrensel yasaları ifade eden din ile değişken bir düzlemi ve dolayısıyla dinamik bir alanı tanımlayan şeriat/toplum arasındaki ilişkiler, merkezine *tevhiğ*’in yerleştirildiği ahlaki prensiplerle kurulmuştur. Nitekim Ebû Hanîfe bu zorunlu ilişkiyi *-kitap ve sünnet* esas olmak üzere kendi sosyal şartlarında yorumladığı *sahabe kavli, rey, istihsan* ve *örf* gibi İslam teşriinin şekillenmesinde belli bir metodolojik üsluba sahip öteki bilgi gövdeleri⁵⁵ aracılığıyla yeniden kurmuştur.

Burada Ebû Hanîfe’nin ortaya koyduğu entelektüel tavır, belirli toplumsal şartlarda gelişmiş *uyarıcılara/olgulara* kendi tabiatlarından ve belirli insani ve sosyal kabullerden hareketle *tepkî* vermek olmuştur. O, bunu da bir bilgi ve bilinç düzeyinde gerçekleştirmiştir. Öte yandan bugün her olayın kendi gerçekliği içinde anlaşılması gerektiği şeklindeki mikro yaklaşım, dışardan ve makro yaklaşımların aksine sosyal olay, olgu ve süreçlerin ancak içerden ve anlama yoluyla değerlendirilebileceği konusunda en azından şimdilik bize ikna edici şeyler sunmuştur. Alfred Schutz tarafından başlatılıp daha sonra Peter Ludwig Berger ve Thomas Luckmann tarafından geliştirilen ve sorunlara olayların incelenmesi yoluyla yaklaşımı merkezine alan fenomenolojik bilgi sosyolojisi genel olarak geleneğin daha özeld e Ebû Hanîfe’nin yeniden okunması için bize en azından farklı entelektüel deneyimler sunabilir. Bu görüşe göre toplum ya da onun bir parçasını oluşturan gerçeklik, objektif verilerle subjektif anlamlar arasındaki bir diyalektiktir. Yani her sosyal gerçekliğin bir bilinç bileşeni vardır. Günlük yaşamın bilinci, bireye sıradan olaylar arasından yolunu bulma ve yaşamını diğer bireyler arasında sürdürme olanağını sunan anlamlar ağıdır. Bireyin diğer bireylerle paylaştığı bu anlam repertuarı özel bir sosyal yaşam dünyasının ana kaynağını teşkil etmiştir. İnsanların gerçek olarak algıladıkları şeye teorik bilincin analizi ile değil; ancak gündelik hayata yansıyan insanların bilinci sorunu ile ulaşılabilir. Herhangi bir durumda insanların gerçek olarak herhangi bir şeyi algılamaları kendi tanım ve değer yargılarının bir sonucudur ki bunlardan bir kısmı bilmeye ve kavramaya ait olup kişiyi *nedir sorusuna*; bir kısmı da normatif bir şekilde *ne olmalıdır* sorusuna yöneltir.⁵⁶

Böyle bir kuramsal perspektif için yapılması gereken ilk iş, önemli elemanları hep *anlamli ötekiler* tarafından paylaşılan bilincin temel taşlarının betimlenmesidir (Bilinç, subjektif yaşamın doğal bir olayı ise de diğerleri tarafından paylaşıldığı için objektif olarak betimlenebilir). Yani herhangi bir durumda bilincin bu duruma özgü diğer durumlardan farklı elemanlarının ne olduğu, hangi elemanlarının aslı olduğu konusu böyle bir betimleme sırasında sistematik bir şekilde sorulması gereken sorulardır. Kuram için diğer bir görev ise bilincin yapısı ile belirli özel kuruluşlar ve kuruluş süreçleri arasındaki ilişkiyi kurmak ve analizlerini yapmaktır.⁵⁷

Bu kuramsal teklif çerçevesinde son kez literatüre tekrar dönüp yaklaşımı somutlaştırmak gerekirse burada ifade edilmek istenen şey, literatürün Ebû Hanîfe’yi hem bilinç dü-

⁵⁵ bk. Zekiyüddin Şa’bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 1990), 90-193; Abdülkadir Şener, *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas İstihsan İstislah* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981); Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi- Fıkah Usûlü-*, çev. Abdülkadir Şener (İstanbul: Fecr Yayınları, 2005), 173-270; Fahrettin Atar, *Fıkah Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 49-101; Hacı Yunus Apaydın, “Sahabi Sözü’nün Hukuki Değeri”, *Erciyes üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 323-353; Yunus Vehbi Yavuz, *İslam Hukuk Metodolojisinde İstihsan ve İcma* (İstanbul: Feyiz Yayınları, 2008).

⁵⁶ Peter Ludwig Berger vd., *The Homeless Mind* (Middlesex: Pelican Books, 1974), 18-19.

⁵⁷ Berger vd., *The Homeless Mind*, 19-21.

zeyinde; yani gündelik alelade ilişkileri içinde görmemesinden hem de geleneğin mihenk taşlarının Ebû Hanîfe ile ilişkisini oraya yansıtmasından kaynaklı olarak açık bir kuramsal sorunla karşı karşıya bulunduğudır.

Sonuç

Ebû Hanîfe'nin merkezde olduğu yazınsal evrenle bu makalede seçilen örneklem arasında on üç asırlık bir zaman dilimi olmasına rağmen Ebû Hanîfe'ye kuramsal düzeyde yaklaşımın, İslam düşüncesindeki bazı köklerle de ilişkisi olduğu varsayılan oldukça muhkem bir olgusal gerçekliğe sahip olduğu söylenebilir. Yönetim şekilleri, iktidarların dine, geleneğe ve/veya dinî otoritelere ilgileri ve elbette entelijansiyanın bu olup bitenler karşısındaki entelektüel tutumu süreci belirleyen önemli dinamiklerdir. Yani sosyopolitik ve dinî şartlara göre Ebû Hanîfe'ye ilginin şekli ve nesnesi değişmekle birlikte görünen o ki perspektifler genel bağlamda aynı sosyo-dinî formlar tarafından üretilmeye devam etmiştir.

Literatürdeki salt teolojik kuramsal perspektif Ebû Hanîfe'nin, dinin itikadi, ameli, sosyal ve ahlaki boyutlarına yansıyan genel *muvaahhit ahlakçı* bakışının oldukça belirsizleşmesine yol açmış ve bu arzu edilen Ebû Hanîfe tasavvuru onunla ilgili *yabancılaşma* denilebilecek açık bir sorun yaratmıştır. Çalışmalar genel olarak belli bir bakış açısından Ebû Hanîfe'ye baktıklarından dolayı sonuçlar da benzer olmuştur. Din ve toplumun karşılıklı ilişkisini göz ardı ederek Ebû Hanîfe'yi tek taraflı bir şekilde makro-teolojik bir bakış açısına yakın çalışmalar onu kendi toplumsal şartlarında görmeyi engellediği gibi anlaşılması için de önemli zorluklar yaratmıştır. İfade edildiği gibi evreni bu salt kâdir-i mutlak bir güçle ilişkilendirme tarzı inancın yoğun baskısı altında istenen, ümit edilen; hatta dışardan ve neredeyse tamamen araştırmacının kendi şartları içinden irrasyonel bir Ebû Hanîfe inşa edilmesine yol açmış ve literatürde onun üzerinden mezhepçi, yüceltici, apolojik bir dil ve üslubun yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Burada Ebû Hanîfe'nin dini-felsefi bakışının önemli bir enstrümanı olarak değişim profili göz ardı edilmiş ve gelenekle modern dönem arasındaki mesafe bu kuramsal yaklaşıma yansıtılmamıştır. Hatta bu değişimi ve yeni toplumsal değerlerin gündelik hayat üzerindeki etkilerini göz ardı ederek tamamen kendi epistemolojik birikimi üzerinden hayata bakmak şeklinde özetlenebilecek bu yaklaşımların yine kendi ideallerini Ebû Hanîfe üzerinden gerçekleştirme gibi bir motivasyon kazanmış olduklarını söylemek bile mümkündür.

En fazla, *ne olduğu* üzerinden Ebû Hanîfe'yi felsefi ve teolojik spekülasyonlara açık hale getiren kuram, şimdilik *niçin* ve *nasıl* oluşun anlamını bulmaya yarayacak ve dolayısıyla onun gelenekteki yerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak olgusal bir yaklaşımdan uzak durmaktadır. Oldukça parçacı bir bakış açısı içinde, yoğun tarihsel tortuların şekillendirdiği bu teoloji kuramı araştırmacının kendi ideolojik bakış açısından beklentileri karşılayıcı ise de genel entelektüel amacı karşılamak konusunda bünyesinde ciddi zaafı taşımaktadır. Bu sebeple Türkiye'de Ebû Hanîfe üzerine yapılan çalışmalar bünyesine din biliminin kuramsal imkânlarını da alarak bu konuda yeni bir paradigma üzerinden yürümeyi deneyebilir. Aksi takdirde bu görüntüsü ile çoktan dinî, siyasi ve kültürel tüketimin ideolojik bir nesnesi haline getirilmiş olan Ebû Hanîfe'nin tarihsel şartların muhkemleşmiş sınırlarını aşması oldukça zor görünmektedir.

804 | Şaban Erdiç. Türkiye'de Ebû Hanîfe Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri
Kaynakça

- IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Veli Sempozyumu -Hanefilik-Mâtûridilik-*. ed. Cengiz Çuhadar vd. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *İslam Dini*. Ankara: Nur Yayınları, 1983.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Sahabi Sözü'nün Hukuki Değeri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 323-353.
- Arıcan, Musa Kazım. *Kültürel/Dini Farklılık ve Ebû Hanîfe*. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Bardakoğlu, Ali. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bedir, Mürteza. *Ebû Hanîfe*. Ankara: Ay Yayınları, 2018.
- Berger, Peter Ludwig vd., *The Homeless Mind*. Middlesex: Pelican Books, 1974.
- Beroje, Sahip. "İslâm Hukukunda Ehl-i Re'y ve Re'y Merkezli Fıkıh Anlayışı". *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002), 149-163.
- Beyazîzâde. *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Cemal, Mehmet. *Ebu Hanîfe*. Ankara: Beyan Yayınları, 2013.
- Çiftçi, Adil. *Bilgi Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Çiftçi, Adil. *Din Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Demir, Halis - Kemal Çatılı. "Hanefi Mezhebi Fıkıh Edebiyatı". *Hikmet Yurdu* 11/21 (2018), 117-170.
- Demir, İsmet. *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*. İstanbul: Seçil Ofset, 2005.
- Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. haz. Ahmet Kartal - Hilmi Özden. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2015.
- Doğan, İsa. *Mürcie ve Ebu Hanîfe*. Samsun: Kardeş Matbaası, 1992.
- Doulatabadi, Farzaneh. "İran Kaynaklarına Göre İmâm-ı A'zam". *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. haz. Ahmet Kartal - Hilmi Özden. 525-528. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2015.
- Ebû Hanîfe. "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risale". çev. Mustafa Öz. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Ebû Hanîfe. "El-Fıkhü'l-Ebsat". çev. Mustafa Öz. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Ebû Hanîfe. "El-Âlim Ve'l-Müteallim". çev. Mustafa Öz. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Ebû Hanîfe. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Eliade, Mircea. *The Sacred And The Profane*. çev. Willard Ropes Trask. New York: Brace & World Inc., 1959.
- Erdiç, Şaban. *Ebû Hanîfe'de Din ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Esen, Bilal. "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Ebû Hanîfe Hakkında Yapılan Fıkhi Çalışmalar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 323-357.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Güzel, Ragıp. *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe ve Menkıbeleri*. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2019.
- Hamidullah, Muhammed. *İmam-ı A'zam ve Eseri*. çev. Kemal Kuşçu, İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Heytemî, İbn Hacer. *İmâm Ebû Hanîfe*. çev. Manastırlı İsmail Hakkı. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2009.
- İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*. ed. İbrahim Hatiboğlu. Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2005.
- İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012).
- İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002).
- İslamoğlu, Mustafa. *İmamlar ve Sultanlar*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017.

- İzmirli, İsmail Hakki. "Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri". *II. Türk Tarih Kongresi*. 280-289. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Kahraman, Abdullah. "Ebû Hanîfe'de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 467-474.
- Kahraman, Abdullah. *Ebû Hanîfe Hayatı, Şahsiyeti ve Etkileri*. Munich: Plural Publications, 2018.
- Kazdal, İsmail. *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*. İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2004.
- Kerderî, Hâfızuddîn Muhammed b. Muhammed. *İmâm'ı A'zam Ebû Hanîfe Menkîbeleri*. çev. Mustafa S. Kaçalın. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2010.
- Kızılkaya, Necmettin. "Oryantalist Literatürde Ebû Hanîfe (v. 150/767) Algısı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 373-397.
- Koşum, Adnan. "İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Akılcı Yönteminin (Re'yci) Başlıca Nedenleri ve Düşüncelerinin Oluştığı İlmî Ortam". *Diyanet İlmî Dergi* 54/1 (2018), 75-92.
- Köse, Murtaza. "Büyük Üstad Ebû Hanîfe". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2015), 159-176.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2003.
- Mayring, Philipp. *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*. çev. Adnan Gümüş - Mehmet Sezai Durgun. Adana: Baki Kitabevi, 2000.
- Nûmânî, Muhammed Abdurresîd. *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (R.A)'in Hadis İlmindeki Yeri*. çev. İbrahim Tüfekçi. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2010.
- Okur, Kâşif Hamdi. "Ebû Hanîfe ve Ana Dilde İbadet". *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002), 83-90.
- Özel, Ahmet. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Öztürk, Abdülvehhab. *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe ve Eserleri*. İstanbul: Şamil Yayınları, 2004.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *İmamı Azam Ebu Hanîfe*. İstanbul: Yeni Boyut, 2009.
- Pekcan, Ali. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe Fıkhın Bedene Bürünüşü*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015.
- Sargın, İzzet. "Ebû Hanîfe ve Türk Müslümanlığı". *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 2/421-430. Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2005.
- Schacht, Joseph. "Abû Hanîfa". *Encyclopedia of Islam*. (Leiden: 1960) 1/123-124.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Sepetçioğlu, Mustafa Necati. *Kutsal Mahpus Ebû Hanîfe*. İstanbul: İrfan Yayınları, 2010.
- Sinanoğlu, Abdulhamit. *İmam Ebu Hanîfe ve Vasil Bin Ata*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Suyûtî. *Tebyîdu's-Sahîfe Fî Menâkıbi'l-İmâm Ebi Hanîfe*. çev. Muhammed Tutuş. İstanbul: Fecri Sadık Yayınları, 2020.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 1990.
- Şahin, Hanifi. *Şifelerin Gözüyle Sünniler*. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.
- Şener, Abdülkadir. *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas İstihsan İstislah*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981.
- Şibay, Halim Sâbit. "Ebû Hanîfe", *İslam Ansiklopedisi*. 4/20-28. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Şimşek, Murat. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019.
- Uluçam, Abdüsselâm. "Âzamiye Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/301-302. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. "Ebu Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: TDV Yayınları 1994.

806 | Şaban Erdiç. Türkiye'de Ebû Hanîfe Literatüründe Kuram: Eleştiri ve Kuramsal Bir Öneri

- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Ünsal, Ahmet. "İmam Ebû Hanîfe Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası. *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002), 334-338.
- Vakkasoğlu, Vehbi. *Bir Yeryüzü Yıldızı İmam Azam Ebu Hanîfe*. İstanbul: Foliant Yayınları, 2019.
- Wallace, Ruth A. - Alison Wolf. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. çev. Mehmet Rami Ayas ve Leyla Elburuz. İzmir: Punto Yayıncılık, 2004.
- Watt, William Montgomery. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin. İstanbul: Bereket Yayınları, 2011.
- Wensinck, Arent Jan. *The Muslim Creed*. London: Cambridge University Press, 1932.
- Yavuz, Yunus Vehbi. *İslam Hukuk Metodolojisinde İstihsan ve İcma*. İstanbul: Feyiz Yayınları, 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebu Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/138-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yörükan, Yusuf Ziya. *Müslümanlık*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961.
- Zehebî. *Menâkıb-ı İmam Ebû Hanîfe İmam Ebû Yusuf İmam Muhammed*. çev. İsmail Karagözoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
- Zehra, Muhammed Ebu. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman Keskiöglü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Zehra, Muhammed Ebu. *İslam Hukuku Metodolojisi- Fıkıh Usûlü-*. çev. Abdülkadir Şener. İstanbul: Fecr Yayınları, 2005.
- Zorlu, Cem. *Âlim ve Muhalif*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.